

## Een kleine inleiding tot Spinoza

### I

Tijdens zijn leven (1632 - 1677) heeft Spinoza twee publicaties kunnen verzorgen. Zijn overige werken, o.a. het hoofdwerk de *Ethica*, zijn postuum door vrienden gepubliceerd. Het eerste werk van Spinoza, dat het daglicht zag, was een bewerking van de *Principia Philosophiae* van Descartes (1596 - 1650). De *Principia Philosophiae* van Descartes zou je kunnen karakteriseren als een werk, dat op basis van het beroemde 'cogito ergo sum' (ik denk, dus ik ben) een nieuw wereldbeeld ontwierp. Bij dat wereldbeeld stond niet meer 'God' centraal, maar de temidden van alle twijfels zelfbewust denkende mens. Descartes doet z'n best om zich bij dat alles toch als een trouw lid van de kerk voor te doen. Maar voor een kerk, die als vanzelfsprekend van God denkt te kunnen uitgaan, zal deze stap van Descartes, waarin de moderne zelfbewuste mens zich aankondigt van grote invloed zijn. Dat kunnen we op dit moment, aan het begin van het derde millennium met de gemakkelijke wijsheid achteraf zonder meer vaststellen. Opvallende paradox is overigens dat het wereldbeeld van Descartes met een merkwaardige gesloten vanuit de wiskunde opgebouwde mechanica door de fysica van Newton is opengebroken en weerlegd. Voor Descartes bijv. was een werking op afstand ondenkbaar, terwijl dat voor Newton met de valwetten van de zwaartekracht fundamenteel was (bijv. invloed van de maan op eb en vloed van de zee). Dit zou een eerste signaal kunnen zijn, dat niet het wereldbeeld beslissend is in de voortgang van de geschiedenis, maar de wijze waarop elementen van dat wereldbeeld gebruikt worden. Met de cruciale vraag: is het wel dienstbaar aan de menselijkheid, aan de menselijke geest? Zo gebruikte Spinoza in zijn eerste werk '*Renati Des Cartes Principiorum Philosophiae*' (1663) de eerste twee delen van de *Principia* van Descartes als een voorbereiding in de richting van het aanhangsel '*Cogitata metaphysica*', 'Metafysische gedachten', waarin (ondertitel) 'enigszins moeilijke kwesties, die zich voordoen zowel in het algemene als in het bijzondere deel van de metafysica omtrent (1) het zijnde en zijn aandoeningen, (2) God en zijn attributen en (3) de menselijke geest kort worden verklaard'. Van cruciaal belang is, dat Spinoza in dit voorstadium van zijn hoofdwerk, de *Ethica*, geen gesloten wereldbeeld ontwerpt, maar de lezer als het ware uitnodigt om met hem mee te denken, waarbij hij in navolging van Descartes nog allerlei middeleeuws-scholastische terminologie gebruikt, die een moderne lezer aan het begin van het derde millennium vreemd overkomt. Daarmee wordt duidelijk dat we ons met Descartes en Spinoza aan het begin van de moderne tijd bevinden, een tijd die zich ontworstelt aan het middeleeuwse scholastische denken.

Op grond van zijn eerste werk ontving Spinoza nog een uitnodiging om hoogleraar in Heidelberg te worden, die hij beleefd maar beslist afsloeg, omdat hij bang was daarmee zijn vrijheid te verkwanselen. Dat die vrijheid bedreigd werd wordt duidelijk, als wij de titelpagina's van de twee werken, die tijdens het leven van Spinoza verschenen zijn, met elkaar vergelijken. In het eerste werk worden nog de auteur, Benedictus de Spinoza en de uitgever Riewerts te Amsterdam vermeld, maar in het tweede werk, *Tractatus Theologico-Politicus* (1670) wordt de auteur niet genoemd, terwijl als uitgever Künraht in Hamburg aangeduid wordt. In werkelijkheid wordt het werk echter weer bij Riewerts in Amsterdam gedrukt. Het is duidelijk, dat door het laten verschijnen van de teksten van Spinoza allerlei machtsposities worden aangetast, zodat het enkele jaren later officieel verboden zal worden. Eigenlijk is dat heel vreemd, want de ondertitel van de *Tractatus Theologico-Politicus* laat ons horen, dat Spinoza op niets anders dan 'vroomheid en vrede' uit is: 'aangetoond wordt, dat men de vrijheid van filosoferen niet alleen kan toestaan met behoud van de vroomheid en de vrede in de staat, maar men haar niet kan opheffen zonder tevens de vrede in de staat en zelfs de vroomheid op te heffen'. 'Vroomheid' is in dit verband niet een of ander vaag

religieus gevoel, maar dapperheid om te zeggen, wat je vindt dat er gezegd moet worden. De vrijheid daartoe kan niet anders dan tot vrede in de staat leiden en de vrede in de staat is met een dergelijke vrijheid gediend. U voelt wel: hier is allerm minst sprake van een wilde revolutionair, die bestreden moet worden. Het verbod op het werk zegt meer over de mensen, die hoogmoedig en tegelijkertijd angstig een verbod uitspreken, dan over het werk zelf. Dat Spinoza in dit werk daarnaast bijbelgetrouw wil zijn maakt de bijbeltekst op de titelpagina duidelijk (1 Joh 4, 13): 'Hieraan onderkennen wij dat wij in God blijven en God in ons, dat hij ons van zijn geest gegeven heeft'.

De andere werken van Spinoza zijn na zijn overlijden op 21 februari in 1677 postuum in hetzelfde jaar 1677 gepubliceerd. Zij bevonden zich in een lessenaar, die met trekschuit naar Amsterdam werd vervoerd en zijn daar bij Riewerts gedrukt. Op de titelpagina wordt nu geen enkele uitgever vermeld en de auteur van de 'Opera Posthuma' wordt als B.d.S. aangeduid.

De 'Opera Posthuma' bevatten:

1. Ethica, ordine geometrica demonstrata - Ethica, door een meetkundige orde bewezen; - het hoofdwerk, dat geen ethiek bevat, zoals wij dat verstaan: een leer over goed en kwaad. Als je de inhoud kort zou willen samenvatten, dan zou gezegd kunnen worden, dat het werk gaat over het handelen van God en mens, waaraan de hele ons omgevende werkelijkheid dienstbaar wordt gemaakt en daarmee erop betrokken is.
  2. Politica; - een politieke verhandeling, het laatste werk, dat onvoltooid is;
  3. Tractatus de Emendatione intellectus, Verhandeling over de verbetering van het begrip; - een vroeg werk;
  4. Epistolae, Brieven en de antwoorden erop; Spinoza heeft met velen gecorrespondeerd. o.a. Leibniz, de bekende filosoof, Boyle, de natuurkundige, Oldenburg, secretaris van de Londense Royal Society
  5. Compendium Grammaticae Linguae Hebraeae; een grammatica van de Hebreeuwse taal.
- Naast deze nalatenschap werden er in de loop van de tijd nog drie werkjes aan Spinoza toegeschreven:

1. Korte verhandeling van God, de mens en zijn welstand. Deze tekst was spoorloos verdwenen en werd na 1852 ontdekt en wordt als authentiek van Spinoza afkomstig gewaardeerd. De tekst is in 1980 voorbeeldig uitgegeven door de Italiaan Filippo Mignini. Daarmee wordt duidelijk dat Spinoza, die na zijn overlijden lange tijd 'obsuur' was geworden, in de twintigste eeuw wereldwijd bestudeerd wordt.
- 2 en 3. Twee kleinere werkjes: 'Stelkonstige reeckening van den regenboog' en 'Reeckening van kansen'. In 1983 heeft J. de Vet aangetoond, dat deze twee werkjes, die in edities van de Opera van Spinoza uit de 19<sup>de</sup> en 20<sup>ste</sup> eeuw opgenomen waren, niet van Spinoza afkomstig zijn, maar van de Haagse regent Salomon Dierquens.

Uit de lotgevallen van de werken van Spinoza mag duidelijk worden, hoezeer zijn werk lange tijd als een merkwaardige aberratie van de menselijke geest is beschouwd. We zullen straks zien, dat dit nog vriendelijk is uitgedrukt. Het werk kwam weer in het centrum van de belangstelling te staan, toen in 1785 Friedrich Heinrich Jacobi een boek publiceerde 'Über die Lehre des Spinozas in Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn'. In de brieven ging het over gesprekken, die Lessing (1729 - 1781), de bekende gestalte uit de Verlichting, aan het einde van zijn leven gevoerd heeft. In die gesprekken zou Lessing zich volgens Jacobi bekeerd hebben tot het pantheïsme van Spinoza. Moses Mendelssohn, de klassieke vertegenwoordiger van de joodse Verlichting, de Haskalah, reageerde daar kritisch op. En zo ontstond er een langdurige kwestie, die de geschiedenis is ingegaan als de 'Pantheïsmusstreit'. Grof gezegd ging het over de tegenstelling tussen een verlicht algemeen religieus pantheïsme, waarbij in alles God gezien kan worden én een traditioneel geloof, die zich niet buiten de grenzen van de overlevering waagt. Zoals bij een modieuze kwestie vaak het geval is, was het 'bon ton' om

zich met de ‘Panteïsmusstreit’ bezig te houden. Ook Kant en Goethe hebben hun steentje bijgedragen. Het gevolg was dat het werk van Spinoza sindsdien tot de canon van de Westerse filosofie ging behoren.

In de loop van de 19<sup>de</sup> eeuw werd Spinoza niet alleen gebruikt door panteïsten, mensen die op een verlichte manier ‘God’ centraal stelden, maar ook door materialisten, mensen, die de materie van de natuur tot het centrum van hun leer maakten. Beiden konden zich beroepen op het adagium ‘Deus sive natura’, God oftewel de natuur, zoals dat op een enkele plaats in het werk van Spinoza voorkomt. Velen, die het ‘historisch materialisme’ van Marx toegedaan waren, zagen in Spinoza een 17<sup>de</sup> eeuwse voorloper. Afgelopen voorjaar heeft de Italiaanse hoogleraar Antonio Negri, die in de jaren tachtig van de vorige eeuw als ideoloog van de rode brigade een gevangenisstraf uitzat en die in de gevangenis een boek over Spinoza schreef, nog voor de vereniging ‘Het Spinozahuis’ in Rijnsburg een voordracht gehouden. Panteïsme en materialisme zijn als tegenpolen karakteristiek voor de 19<sup>de</sup> eeuw. Aan het slot van mijn voordracht hoop ik duidelijk te maken, dat beiden als sleutel om het werk van Spinoza te verstaan ongeschikt zijn. Daarbij zal ik zo kort mogelijk een nieuwe uitleg van het bekende ‘Deus sive natura’ naar voren brengen.

Hetzelfde geldt voor twee tegenpolen, die min of meer in de twintigste eeuw sleutels geworden zijn bij de interpretatie van het werk van Spinoza: de subjectieve gevoelsmatige ‘vrijheid van meningsuiting’ en de objectieve rationalistische ‘wetenschap’. In de wetenschap kan immers niemand zich bij het uiten van een dwaze theorie beroepen op de vrijheid van meningsuiting; en de vrijheid van meningsuiting kan en zal nooit leiden tot gefundeerde wetenschap. Toch worden beiden als sleutels beschouwd tot het werk van Spinoza, getuige het feit, dat de meest prestigieuze wetenschapsprijs Spinozaprijs gedoopt is; en getuige het alom geprezen werk van Jonathan Israel ‘Radical Enlighment, Philosophy and the making of modernity (2001)’, waarin de bevrijding van de mens uit de benauwende banden van geloof, traditie en autoriteit beschreven wordt met in de hoofdrol .... Spinoza!

## II

Om duidelijk te maken hoezeer wetenschap en vrijheid van meningsuiting geen sleutels vormen om het werk van Spinoza te verstaan, wil ik eerst een klein stukje tekst van het slot van het dertiende hoofdstuk van de Tractatus Theologico-Politicus met u bespreken. Om vervolgens aan de hand van een overzicht met enkele grote lijnen het hele werk te schetsen.

De conclusie aan het einde van hoofdstuk 13 (waarin hoofdstuk 12 - zie overzicht TTP - mee resoneert) luidt als volgt:

I adeoque minime credendum opiniones  
absolute consideratas, absque respectu ad  
opera, aliquid pietatis, aut impietatis  
habere,

Men moet daarom allerm minst geloven, dat  
meningen, absoluut beschouwd, zonder te  
kijken naar de daden, iets van vroomheid  
of goddeloosheid hebben,

Ila sed ea tantum de causa hominem aliquid pie,  
aut impie credere dicendum,  
quatenus ex suis opinionibus ad obedientiam  
movenetur,  
vel ex iisdem licentiam ad peccandum, aut  
rebellandum sumit,

maar alleen om deze zaak kan men zeggen, dat  
een mens iets vrooms of iets goddeloos  
gelooft:  
-voor zover hij vanuit zijn meningen tot  
gehoorzaamheid gebracht wordt  
-of dat hij daaruit de vrijheid ontleent om te  
zondigen of te rebelleren,

IIb ita ut,  
siquis vera credendo fiat contumax, is revera  
impiam,

& si contra falsa credendo obediens, piam habet  
fidem;

IIc veram enim Dei cognitionem non mandatum,  
sed donum divinum esse ostendimus,

III Deumque nullam aliam ab hominibus  
petiisse, quam cognitionem divinae suae  
Justitiae, & Charitatis,  
quae cognitio non ad scientias, sed tantum ad  
obedientiam necessaria est.

zodat,

-indien iemand door ware dingen te geloven  
eigenzinnig wordt, diegene waarlijk een  
goddeloos

-en daartegenover als hij door onware dingen te  
geloven gehoorzaam wordt, hij een vroom geloof  
heeft;

immers wij hebben aangetoond, dat de ware  
kennis van God niet een gebod is, maar een  
goddelijke gave

en God heeft geen andere (kennis) van de  
mensen gevraagd dan de kennis van zijn  
goddelijke gerechtigheid en liefde  
welke kennis niet voor wetenschappen, maar  
alleen voor gehoorzaamheid noodzakelijk is.

In dit korte stukje tekst zijn het drie elementen, waaruit op te maken valt dat Spinoza niet echt een filosoof, maar veel eerder een theoloog is. De drie elementen zijn in het betoog aangegeven met de Romeinse cijfers I, II en III:

I. Het gaat Spinoza niet om ‘meningen’ (opiniones), maar om daden. Het gaat niet om de wijze waarop wij ons met onze meningen in de wereld oriënteren (ons wereldbeeld), maar wat wij met die meningen *doen*. Uiteraard brengt dit naar modern besef het risico met zich mee van ‘subjectiviteit’. Immers ieder handelt naar zijn inzichten, naar zijn geaardheid, naar zijn natuur, naar zijn levensomstandigheden verschillend. ‘Objectieve waarheid’ is volgens onze mening immers niet in ‘daden’ gegrondvest, maar in wetmatigheden, die proefondervindelijk wetenschappelijk kunnen worden vastgesteld. We zullen zien hoe Spinoza in de volgende delen van dit fragment dit ‘moderne probleem’ oplost. Dan zal blijken dat niet de eigenmachtige daden van mensen voorop gaan, maar gehoorzaamheid aan de daden van God, waarbij de ware kennis van God verondersteld is, zodat er daden van liefde en gerechtigheid ontstaan.

II Nadat in I in plaats van de meningen de daden centraal gesteld zijn, wordt dit in IIa uitgewerkt. Vanuit de wending van meningen naar daden zijn er immers twee mogelijkheden: óf de mens wordt vanuit zijn meningen tot gehoorzaamheid gebracht óf tot zondigen en rebelleren. Dat bepaalt of hij een vroom of een goddeloos geloof heeft. Nogmaals: de betekenis van het woord ‘vroom’ (pius) is in deze samenhang niet ‘een inwendig religieus gevoel’, maar conform een betekenis van het woord in de 17<sup>de</sup> eeuw ‘dapper, onverschrokken’. Als tegenhanger van het begrip ‘vroom’ (pius) betekent in deze samenhang het begrip ‘goddeloos’ (impius) niet ‘zonder God’, maar ‘misdadig, gruwelijk, schandelijk’<sup>1</sup>. Zowel ‘vroom’ als ‘goddeloos’ hebben in de samenhang van het betoog betrekking op de daden, die gedaan worden: vrome daden, zijn daden, die vanuit iemands meningen in gehoorzaamheid gedaan worden; goddeloze daden zijn daden, die vanuit iemands meningen zondigen en rebelleren teweeg brengt.

In een tweede moment wordt dit verder uitgewerkt, waarbij de begrippen ‘geloven’, en ook ‘waar’ en ‘onwaar’ verregaand gerelativeerd worden. Immers, iemand heeft een goddeloos

1

Het WNT onderscheidt drie hoofdbetekenis: 1. in sociaal (moreel) en religieus opzicht: rechtschapen, deugdzam; 2. in fysiek, fysisch opzicht: krachtig sterk; 3. in mentaal-karakterologisch opzicht: dapper, onverschrokken. Zie ook WNT s.v. ‘goddeloos’.

geloof, indien hij of zij door ware dingen te geloven eigenzinnig wordt; iemand heeft een vroom geloof, indien hij door onware te geloven gehoorzaam wordt. De centrale begrippen, waarin de relativiserende omkering in deze passage plaatsvindt zijn dus de begrippen eigenzinnigheid (contumacia) en gehoorzaamheid (oboedientia). Uiteraard wordt door deze heldere tekstopbouw de vraag klemmend: gehoorzaam aan wat of wie?; eigenzinnig tegenover wat of wie? Het antwoord komt in het derde moment, waarbij opnieuw over 'waar' gesproken wordt.

Het antwoord van het derde moment wordt niet in de mens zelf gefundeerd, maar in de goddelijke gave (donum divinum) van de ware kennis van God aan de mens, waardoor hij tot gehoorzaamheid gebracht wordt (ad oboedientiam movetur). Ook hier brengt Spinoza (zoals in alle vorige momenten) weer een contrast aan, namelijk het contrast van de gehoorzaamheid aan de goddelijke gave met de gehoorzaamheid aan het (vermeend goddelijke) gebod. Dit contrast is beslissend, vormt de kracht, maar tegelijk ook de zwakheid van de redenering. Spinoza verwijst hierbij naar het voorgaande betoog in deze paragraaf. Daarin maakt hij (op scholastieke wijze) een onderscheid tussen de wijze waarin God zich door zijn attributen (liefde en gerechtigheid) openbaart en door zichzelf. Het eerste (de openbaring door de attributen) brengt de donum divinum van de liefde en gerechtigheid met zich mee. Het laatste (de kennis van God door zichzelf) doet er in de praktijk van het leven niet toe.

### III

Spinoza besluit hoofdstuk 13 dan met de conclusie, dat God geen andere kennis van mensen heeft gevraagd dan de kennis van zijn goddelijke gerechtigheid en liefde. Als hij daaraan toevoegt, dat niet deze kennis niet voor de wetenschappen, maar voor de gehoorzaamheid noodzakelijk is, dan wordt met zoveel woorden onze stelling, dat Spinoza in deze tekst geen wetenschapper en filosoof maar een theoloog wil zijn als het ware 'bewezen'.

Samengevat kunnen we drie dingen naar voren brengen:

1. Niet meningen staan centraal, maar daden, zoals die uit iemands meningen te voorschijn komen; meningen, wereldbeelden, wereldbeschouwingen worden hiermee gerelativeerd en dienstbaar gemaakt aan het handelen;
2. Het onderscheid tussen de vroomheid (= dapperheid) van geloof en de goddeloosheid (= schurkachtigheid) ervan wordt gefundeerd in de mate waarin iemand vanuit zijn of haar meningen tot gehoorzaamheid gebracht wordt of waarin iemand de vrijheid neemt te zondigen en te rebelleren; vanwege de goddelijke gave van de ware kennis van God is onze waarheid en onwaarheid ondergeschikt: ware kennis kan tot eigenzinnigheid leiden; onware kennis tot gehoorzaamheid;
3. God heeft geen andere kennis gevraagd dan de kennis van zijn gerechtigheid en liefde, waaraan de wetenschappen ondergeschikt zijn.

Een andere tekst waarin de 'gehoorzaamheid aan God' centraal staat, is deel 9 - 10 van hoofdstuk 14:

Ad fidem ergo catholicam ea solummodo  
dogmata pertinent,  
quae erga Deum obedientia absolute ponit,

& quibus ignoratis, obedientia est absolute  
impossibilis;  
de reliquis autem,  
prout unusquisque, quia se ipsum melius novit,  
sibi, ad se in amore Justitiae confirmandum,  
melius esse viderit,

sentire debet.

Et hac ratione, puto, nullum locum controversiis  
in Ecclesia relinqui:

Nec jam verebor fidei universalis dogmata, sive  
universae Scripturae intenti fundamentalia  
enumerare,

quae (ut ex iis, quae in his duobus Capitibus  
ostendimus, evidentissime sequitur) omnia huc  
tendere debent, nempe,

(1) dari ens supremum, quod Justitiam &  
Charitatem amat,  
(2) cuique omnes, ut salvi sint, obedire tenentur,

(3) eumque cultu Justitiae, & Charitate erga  
proximum adorare,  
atque hinc facile omnia determinantur,

quaeque adeo nulla, praeter haec, sunt.  
Videlicet,

I. Deum, hoc est ens supremum, summe justum,  
& misericordem, sive verae vitae exemplar  
existere;

qui enim nescit, vel non credit, ipsum existere,  
ei obedire nequit, neque eum Judicem noscere.

II. eum esse unicum:

Hoc enim etiam ad supremam devotionem,  
admirationem, & amorem erga Deum absolute  
requiri nemo dubitare potest.

Devotio namque, admiratio, & amor, ex sola  
excellencia unius supra reliquos orientur.

III. eum ubique esse praesentem, vel omnia ipsi  
patere:

Si res ipsum latere crederentur,

vel ipsum omnia videre ignoraretur,  
de aequitate ejus Justitiae, quâ omnia dirigit,  
dubitaretur,

vel ipsa ignoraretur.

Tot het algemeen geloof behoren dus slechts die  
leerstellingen,  
die de gehoorzaamheid jegens God beslist  
vaststelt,

en wanneer deze onbekend zijn, is  
gehoorzaamheid beslist onmogelijk;  
Over de overige (leerstellingen) echter  
zoals een ieder, omdat hij zichzelf 't beste kent,  
voor zich zal zien wat het beste is om zich te  
bevestigen in de liefde voor de gerechtigheid,  
moet hij zijn mening uitspreken.

Op deze wijze meen ik, dat er in de kerk geen  
enkele plek voor geschillen overblijft.

Ik zal dan nu ook niet meer schromen om  
leerstellingen van het universele geloof of  
fundamentele bedoelingen van de universele  
Schrift op te sommen,

die (zoals uit datgene wat wij in deze twee  
hoofdstukken aantoonde, zeer duidelijk  
volgt) alle deze strekking moeten hebben, te  
weten

(1) dat er een opperwezen is, dat gerechtigheid  
en liefde liefheeft,  
(2) aan wie allen, opdat zij behouden zullen zijn,  
gehouden zijn te gehoorzamen,  
(3) dat zij hem vereren door de dienst van  
gerechtigheid en liefde jegens de naaste;  
en hieruit worden gemakkelijk alle zaken  
bepaald  
en derhalve zijn er geen behalve deze.

Namelijk,

I dat God, dat wil zeggen een opperwezen, in de  
hoogste mate rechtvaardig en barmhartig,  
oftewel een voorbeeld van het ware leven,  
bestaat;

immers wie niet weet \of niet gelooft, dat hij  
bestaat, kan hem niet gehoorzamen, noch hem  
als rechter kennen.

II dat hij één is:

immers niemand kan betwijfelen, dat ook dit  
voor de hoogste verering, bewondering en  
liefde jegens God beslist vereist is;

Want verering, bewondering en liefde zullen  
alleen uit de uitnemendheid van één boven  
anderen ontstaan;

III dat hij alomtegenwoordig is, of dat alles voor  
hem openbaar is:

Indien wij zouden geloven, dat dingen hem  
verborgen zijn

of indien men niet zou weten, dat hij alles ziet,  
zou men aan de gelijkheid van zijn  
gerechtigheid, waarmee hij alles bestuurt,  
twijfelen

of zou men het niet kennen.

IV. ipsum in omnia supremum habere jus,  
& dominium,  
nec aliquid jure coactum, sed ex absoluto  
beneplacito, & singulari gratiâ facere:

Omnes enim ipsi absolute obedire tenentur, ipse  
autem nemini.

V. Cultum Dei, ejusque obedientiam in sola  
Justitia, & Charitate, sive amore erga proximum  
consistere.

VI omnes, qui hac vivendi ratione Deo  
obediunt, salvos tantum esse,  
reliquos autem, qui sub imperio voluptatum  
vivunt, perditos:

Si homines hoc firmiter non crederent, nihil  
causae esset, cur Deo potius, quam  
voluptatibus obtemperare mallent.

VII. denique Deum poenitentibus peccata  
condonare:

Nullus enim est, qui non peccet;  
si igitur hoc non statueretur,  
omnes de sua salute desperarent,  
nec ulla esset ratio,  
cur Deum misericordem crederent;

qui autem hoc firmiter credit,  
videlicet Deum ex misericordia, & gratia, qua  
omnia dirigit, hominum peccata condonare,

& hac de causa in Dei amore magis incenditur,

is revera Christum secundum Spiritum novit,  
& Christus in eo.

IV dat hij op alles het hoogste recht heeft  
en heerschappij (voert),  
dat hij niets doet volgens recht gedwongen,  
maar (handelt) uit absoluut welgevallen en  
bijzondere genade<sup>2</sup>:

immers allen zijn gehouden hem absoluut te  
gehoorzamen, maar hijzelf aan niemand.

V dat de dienst aan God en gehoorzaamheid aan  
hem alleen in gerechtigheid en liefde, oftewel de  
liefde jegens de naaste bestaat.

VI dat allen, die door deze wijze van leven aan  
God gehoorzamen, alleen behouden zijn.

de overigen echter, die onder de heerschappij  
van hun lusten leven, verloren zijn:

Indien mensen dit niet vast zouden geloven, zou  
er geen enkele reden zijn, waarom zij liever  
God dan hun lusten zouden willen  
gehoorzamen.

VII tenslotte, dat God aan hen die berouw  
hebben de zonden vergeeft:

niemand is er immers, die niet zondigt;  
indien derhalve dit niet gesteld wordt,  
zouden allen aan hun heil wanhopen,  
en er zou geen enkele reden zijn,  
waarom zij zouden geloven in een barmhartige  
God;

wie dit echter vast gelooft,  
namelijk, dat God uit de barmhartigheid en de  
genade, waarmee hij alles bestuurt, de zonden  
van de mensen vergeeft,

en (wie) daardoor in de liefde van God meer  
wordt bezielde,

die kent waarlijk Christus naar de geest,  
en Christus is in hem.

Een voorbeeld van de wijze, waarop in de 18<sup>de</sup> eeuw Spinoza bij alle aspecten van de bovenstaande teksten eigenzinnig wordt misverstaan is het boek van Bernard Nieuwentijt, 'Het regt gebruik der Wereltbeschouwingen, ter overtuiging van ongodisten en ongelovigen aangetoont' (vijfde druk, 1730). Bernard Nieuwentijt was burgermeester van Purmerend, verdiepte zich in de wetenschappelijke ontwikkelingen van zijn tijd, o.a. de mechanica van Newton en de andere nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen, die hij in volmaakte overeenstemming zag met de Bijbel. De ongelovigen, de rooms-katholieken, de ongodisten, de spinozisten, konden dit 'regt gebruik der wereltbeschouwingen' niet meemaken, dat was alleen voor de Protestanten bestemd. Nieuwentijt is een typisch voorbeeld van het absolutisme van de 18<sup>de</sup> eeuw, waarin men wetenschap en geloof naadloos in elkaar zag overgaan, zoals vele zgn fysico-theologen deden. Kerkelijk gesproken zou men nu Nieuwentijt als 'vrijzinnig' moeten bestempelen. Zo vrijzinnig zelfs, dat aan hem een deeltje gewijd is in de reeks 'Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland', met de titel 'Bernard Nieuwentijt, Een zekere, zakelijke wijsbegeerte'. Hoe zeker en hoe zakelijk hij is, kunt u horen in hetgeen hij over Spinoza schrift (blz. 6):

Bij dese gelegenheit van het sterven der Ongodisten, kan ik niet nalaten hier aan te halen, hetgeen van Spinoza, en ook, voor soo veel ik hebbe kunnen vernemen, met waarheit gesegt wert: namelijk, dat hij in eenigheit en een grote stilheit sonder uiterlyke tekens van ongerustheit te tonen, syn leven geeindigt heeft. Dit wete ik, dat *eerst* aan eenige swakke Godtvrugtige met veel bevreemdinge voorgekomen is; om dat sy wel geheel andere en seer vreesselijke werkingen Godts ontrent syne loochenaars of gesien of gehoord hadden. En *ten anderen*, dat dit aan de volgers van desen Spinoza gelegenheit gegeven heeft, om daar uit te oordelen, dat syn gevoelen soo ongegrond niet geweest is.

Om aan deze beiden te antwoorden, gelieven de eerste sigh te erinnern, dat Godt, als vrijmagtig werkende, niet altijd alle sonden soo blykelyk in dit leven straft.

En de laatste, indien sy in syne schriften ervaren syn, sullen daar uit kunnen afnemen, dat Spinoza niet soo seer voor een verstandig redeneerder, als wel voor soodanig een ongodist te houden is, die het sy met, het sy tegen overtuigingen, de Atheisterye enkel wilde aanhangen; om dat de selve hem na syne gedagten, met meer vrolykheit konde doen leven.

Vervolgens somt Nieuwentijt vier oorzaken van deze ‘ongodistery’ op. Dan komen de vooroordelen hiervan ter sprake, waarover Nieuwentijt op p. 12 het volgende zegt:

Om van dese Vooroordelen genesen te werden, leert ons het geseide, dat het nodigh is, dat men de ware gestalte der saken ondervindelyk tragte te ondersoeken, en syne verbeeldinge daar na regt te vormen, door de bewysen, welke ons een ontgensprekelyke ervarentheit leert, dikwils te overdenken, hetgeen ons meenighmalen de Mogentheit des grooten Regeerders als met handen sal doen tasten, indien men maar op de selve behoorlyk merkt en let.

Het ‘regt gebruik der wereltbeschouwinge’ is er dus op gericht de grote Regeerder, God, als met handen te tasten. Grof gezegd: je hebt met het recht gebruik van de wereltdeschouwing eigenlijk tastbaar contact met God. Voelt u het belang van het verschil tussen Spinoza en Nieuwentijt - de één spreekt over een ‘donum divinum’, een goddelijke gave, de ander spreekt over een tastbaar contact met God?

Met dit onderscheid opent Spinoza de Tractatus Theologico Politicus in de Praefatio, in de Voorrede. De opening van het boek met de Praefatio, de Voorrede staat namelijk in het teken van datgene wat we tegenwoordig religiekritiek zouden noemen. Het is die opening met de religiekritiek, die in het hele boek haar effect blijft behouden.

Heel kort zou de gang van het betoog in de Tractatus als volgt samengevat kunnen worden: door de opening met de kritiek op het bijgeloof, met de religiekritiek vanwege het belang dat bij de kennis van God het karakter van een ‘donum divinum’ veilig gesteld wordt tegenover ‘God met de handen tasten’, ontstaat er ruimte voor bijbelkritiek. In het theologische deel van de Tractatus Theologico-Politicus is er dus sprake van bijbelkritiek, om de bijbel niet aan het bijgeloof, aan de religie over te leveren, maar aan de boodschap van de bijbel juist het karakter van een ‘donum divinum’ te geven. De bijbelkritiek wordt daarbij omlijst door de kritiek op het jodendom, dat zich op grond van de Wet exclusief opstelt én door de kritiek op het christendom, dat zichzelf overlevert aan de filosofie. En tenslotte - daar is het boek op gericht - door de bijbelkritiek, die vanuit de religiekritiek voortkomt is er ruimte voor kritiek op alle politieke ideologieën, die naar Spinoza’s inzicht hun verderfelijckheid in de Bijbelse Hebreeuwse staat exemplarisch hebben laten zien.

Bij elk onderdeel laat Spinoza ons daarnaast horen, dat de kritiek geen doel op zichzelf is. Bij de religiekritiek roept Spinoza zelf midden in de Voorrede de ‘onsterfelijke God’ aan, als hij de machtsmisbruik van alle religies aan de kaak wil stellen. In het theologische deel gaat het hem vervolgens met de bijbelkritiek juist om het feit, dat het Woord van God ongeschonden (incorruptum) is overgeleverd. En tenslotte wordt met de ideologiekritiek van het politieke deel geen revolutie nagestreefd, maar juist het belang van een regering onderstreept.

Overigens gebruikt Spinoza zelf niet het woord 'ideologie'. In het kader van het politieke betoog van het boek zouden er drie vormen van een politieke ideologie kunnen worden onderscheiden. Naar de drie gevaren, die Spinoza bij een regering signaleert: het priesterlijke, het profetische en het koninklijke gevaar. Bij de priesterlijke ideologie zou men kunnen denken aan een 'religieus' geïnspireerde politieke ideologie. Waarbij het van niet zoveel verschil maakt welke religie in het geding is: de christelijke, de moslim of de hindoe religie. Bij een profetische ideologie ligt het voor de hand te denken aan die ideologieën, die misstanden aan de kaak willen stellen: de socialistische politieke ideologie. En tenslotte kan men bij de koninklijke ideologie denken aan de liberale stromingen, die elk mens de illusie schenken, dat hij of zij iets onaantastbaars koninklijks met zich mee draagt.

In een overzicht kan de TTP als volgt samengevat worden:

## OVERZICHT TTP

|                  | Eerste deel                                                                                                                                   | Tweede deel                                                                                                            | Midden                                                                                                                                                       | Vierde deel                                                                                                              | Vijfde deel                                                                                                                                                   |
|------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Thema            | PRAEFATIO /<br>VOORREDE                                                                                                                       |                                                                                                                        |                                                                                                                                                              |                                                                                                                          |                                                                                                                                                               |
| Religiekritiek   | Ontstaan, toenemen en voortduren van het bijgeloof<br><br>(individu)                                                                          | Politieke gevolgen van het bijgeloof<br><br>(politieke gemeenschap)                                                    | Onder het aanroepen van ‘de onsterfelijke God’: machtsmisbruik van de religie en het plan om de Bijbel opnieuw te onderzoeken (gemeenschap / individu)       | Orde van het boek vanuit religiekritisch perspectief<br><br>(gemeenschap vanuit het boek)                                | Woord aan de lezer<br><br>(individu)                                                                                                                          |
| Bijbelkritiek    | THEOLOGISCHE DEEL                                                                                                                             |                                                                                                                        |                                                                                                                                                              |                                                                                                                          |                                                                                                                                                               |
|                  | Hoofdstuk I - VI                                                                                                                              |                                                                                                                        | Hoofdstuk VII - XI                                                                                                                                           | Hoofdstuk XII - XV                                                                                                       |                                                                                                                                                               |
|                  | Hoofdstuk I - III<br>Kritiek op het jodendom vanuit het perspectief van de 17 <sup>de</sup> eeuw: exclusiviteit van de profetie onder kritiek | Hoofdstuk IV - VI<br>Kritiek op het jodendom vanuit bijbels perspectief: de wet en de wonderen onder kritiek           | Hoofdstuk VII - XI<br>Bijbelkritiek:<br>- kritiek vanuit de Schrift zelf<br>- drie hoofdstukken: Oude Testament (niet Mozes maar Ezra)<br>- Nieuwe Testament | Hoofdstuk XII - XIII<br>Kritiek op het christendom vanuit bijbels perspectief: Woord van God onbedorven / gehoorzaamheid | Hoofdstuk XIV - XV<br>Kritiek op het christendom vanuit het perspectief van de 17 <sup>de</sup> eeuw: geloof scheiden van de filosofie / gezag van de Schrift |
| Ideologiekritiek | POLITIEKE DEEL                                                                                                                                |                                                                                                                        |                                                                                                                                                              |                                                                                                                          |                                                                                                                                                               |
|                  | Hoofdstuk XVI - XVII                                                                                                                          |                                                                                                                        | Hoofdstuk XVIII                                                                                                                                              | Hoofdstuk XIX - XX                                                                                                       |                                                                                                                                                               |
|                  | Hoofdstuk XVI<br>Gemeenschappelijk politiek natuurrecht in theologisch perspectief                                                            | Hoofdstuk XVII<br>Het individu, toegelicht vanuit de gang van zaken in en de ondergang van de Bijbels-Hebreeuwse staat | Hoofdstuk XVIII<br>De exemplarische rol van de Hebreeuwse staat: kritiek op de priester, de profeet en de koning                                             | Hoofdstuk XIX<br>Recht omtrent heilige zaken bij de overheid; religieuze macht van het individu door de staat begrensd   | Hoofdstuk XX<br>In een vrij staatsbestel: aan ieder is toegestaan te denken wat hij wil en te zeggen wat hij denkt                                            |

Bij dit overzicht kunnen de volgende opmerkingen gemaakt worden:

1. Het overzicht dient niet als een absoluut inzicht beschouwd te worden. Het is mogelijk om andere overzichten te maken. Bijv een overzicht, waarbij niet van het midden van elk deel wordt uitgegaan, maar van de opening of het slot.
2. De Praefatio (voorrede) is onmisbaar in het boek en biedt als het ware de toegang. Zonder de kritische benadering van het bijgeloof (= religie) kan het boek niet verstaan worden. In het midden van de voorrede stelt Spinoza onder het aanroepen van de onsterfelijke God het machtsmisbruik van de bestaande religie aan de kaak. Rond dit midden plaatst Spinoza in de binnenste omlijsting aan de éne kant het explosieve mengsel van politiek en religie en aan de andere kant de orde van het boek, zoals hij dat in de Voorrede voor zich ziet. De orde van het boek is daarmee tegelijkertijd de remedie voor dat explosieve mengsel en daarom is inzicht in de orde van het boek van zo'n groot gewicht. In de buitenste omlijsting gaat het om het individu: aan de éne kant het individu, zoals het blootgesteld is aan het ontstaan, toenemen en voortduren van het bijgeloof, aan de andere kant het individu, dat als lezer van het boek wordt toegesproken.
3. In het theologische deel van het boek komt in zekere zin de wetenschap aan de orde. Niet de wetenschap, zoals zij op dit moment aan de universiteit functioneert, maar de wetenschap, zoals zij in de 17<sup>de</sup> eeuw functioneert, waarbij de klassieke uitdrukking is , dat naast het boek van de Schrift het boek van de natuur bestudeerd wordt. Bij Spinoza concentreert zich de wetenschap op het boek van de Schrift, waarbij de twee religies, die zich op de Schrift beroepen vanzelf ook onder kritiek komen te staan: het jodendom en het christendom. De omlijsting wordt door deze kritiek gevuld, waarbij de binnenste omlijsting aan de kritiek wordt besteed, die uit de Bijbel zelf voortkomt, de buitenste omlijsting aan de kritiek, zoals zij in de 17<sup>de</sup> eeuw onder woorden gebracht kan worden. Temidden van al die kritiek benadrukt Spinoza keer op keer dat de richting van de ethische leer van de Bijbel allerminst duister of twijfelachtig is.
4. Tenslotte het politieke deel van het boek, waarin het thema 'vrijheid' de sleutelrol speelt. Maar net zoals bij de wetenschap is deze vrijheid niet de 'vrijheid van meningsuiting', zoals wij dit aan het begin van de 21<sup>ste</sup> eeuw verstaan. Het gaat om de vrijheid, die ontstaat vanwege de ideologiekritiek, vanwege de kritiek op de priesterlijke, de profetische en de koninklijke ideologie. In het midden komt dat aan de orde, waarbij Spinoza in de binnenste omlijsting aan de Hebreeuwse staat een exemplarische rol geeft. In de Hebreeuwse staat is eens en voorgoed duidelijk geworden, dat een staat vanwege een dergelijke ideologie ten onder moet gaan. De andere kant van de omlijsting wordt gevormd door de beschrijving van de noodzaak, dat de overheid het recht omtrent de heilige zaken in beheer neemt. De kerkelijke macht dient begrensd te worden door de macht van de overheid. In de buitenste omlijsting wordt tenslotte duidelijk gemaakt, dat deze macht van de overheid nooit staatsterreur zal kunnen betekenen: 'Het doel van de staat is vrijheid'. En aan de andere kant maakt Spinoza bij de opening van het politieke deel met het begrip 'natuurecht' duidelijk dat niemand zich aan deze orde in de staat kan onttrekken.

### III

Wij hebben gezien, dat 'wetenschap' en 'vrijheid van meningsuiting' bij Spinoza in een heel ander kader functioneren, zodat wij de wetenschap en de 'vrijheid van meningsuiting', zoals wij dat aan het begin van de 21<sup>ste</sup> eeuw verstaan, daarmee nauwelijks kunnen vergelijken. Hetzelfde geldt voor het bekende adagium 'Deus sive natura', waarmee Spinoza sinds de Verlichting tot pantheïst, tot naturalist of tot materialist werd gemaakt. Tot slot wil ik een

poging wagen om dit aan de hand van enkele grote lijnen van het hoofdwerk, de Ethica, duidelijk te maken.

Kort samengevat is het kernprobleem, dat Spinoza onder 'natura' iets anders verstaat, dan de wijze waarop wij sinds de Verlichting het begrip 'natura' zijn gaan gebruiken. Bij Spinoza heeft het begrip 'natura' een historische connotatie, die wij ook kennen, zoals wij het gedrag, de aard van iemand 'zijn of haar natuur' noemen. Dan wordt de natuur duidelijk uit iemands daden. De natuur om het ontologische begrip van 'het zijnde' aan te duiden speelt bij Spinoza eigenlijk geen rol. Dan gebruikt hij andere woorden als substantie, essentie, existentie etc. De uitdrukking 'Deus sive natura' komt voor in de voorrede van het vierde deel van de Ethica, dat de titel kent: 'Over de menselijke slavernij, of de krachten van de aandoeningen'. 'God', waarmee de Ethica in het eerste deel opent, is een 'God', waarin de natuur, de aard, het gedrag van de mens openbaar wordt: namelijk slaaf van de aandoeningen. Niemand op aarde kan immers zonder zintuiglijke of geestelijke aandoeningen zijn of haar weg gaan. Krachtig wordt dat in het vierde deel van de Ethica benadrukt, ....om in het vijfde deel breed te ontvouwen hoe in de 'amor intellectualis Dei', in de intellectuele liefde van en tot God er bevrijding aanbreekt. 'Verlossing uit de slavernij', 'bevrijding uit de benauwdheid', 'opgewektheid uit de depressiviteit', - dat zijn door en door bijbelse thema's. Die thema's worden in de twee laatste delen van de Ethica op een typisch 17<sup>de</sup> eeuwse wijze uit de doeken gedaan. Hoe daarbij aan het begin van de moderne tijd nog allerlei scholastische terminologie wordt gebruikt, wordt duidelijk in de eerste twee delen, waarin het over 'God' gaat. Immers om duidelijk te maken hoe er in de 'amor intellectualis Dei' er bevrijding uit de slavernij tot stand kan komen, kan er van het begin af aan geen misverstand over 'God' zijn. Zo exact mogelijk dient dat geformuleerd te worden. Daarom de meetkundige orde met de definities, de axiomata, de stellingen en de bewijzen.

Dat hier geen sprake is van pantheïsme, waarin alles met God gelijk gesteld kan worden, moge duidelijk worden uit de centrale stelling van het eerste deel, waarin het gaat 'Over God', 'De Deo', stelling 15: 'Alles wat er is, is in God, en niets kan zonder God er zijn, noch opgevat worden'. Daarmee wordt duidelijk, dat het Spinoza niet om pantheïsme gaat, maar om panentheïsme. Niet: 'alles is God', maar 'alles is *in* God'. Maar ook een dergelijk etiket als panentheïsme voldoet niet om aan te duiden wat Spinoza bedoelt, als men daarmee niet het effect op het oog heeft van datgene wat het panentheïsme teweeg brengt: 'Verlossing uit de slavernij', 'bevrijding uit de benauwdheid', 'opgewektheid uit de depressiviteit'. Dat Spinoza dit inderdaad beoogt wordt duidelijk, als we ons richten op het tweede deel, waarin het na het deel 'Over God', 'De Deo' gaat: 'Over de geest, haar natuur en haar oorsprong'. Ook hier betekent het woord 'natuur' niet een 'status quo' van het zijnde, maar de aard en het gedrag van de geest. Kort samengevat kunnen we de aard, het gedrag van de geest als volgt aanduiden: vanuit God (de oorsprong) reikt de aard, het gedrag, de natuur van de geest tot in de dode materie. En daarmee komen we tenslotte bij het midden, het derde deel van de Ethica, dat als titel draagt: 'Over de oorsprong en de natuur van de aandoeningen'. De aandoeningen betreffen al onze aandoeningen, de aandoeningen van de dode én de levende materie met alle emoties, die daarvan het gevolg kunnen zijn. Vergeleken met de titel van het tweede deel is de volgorde van de woorden 'oorsprong' en 'natuur' niet voor niets omgekeerd. Dat roept twee essentiële vragen op, die binnen de samenhang van het boek al beantwoord zijn:

1. Wat is de oorsprong van onze aandoeningen?
  2. Hoe laten wij onze natuur, onze aard, ons gedrag beïnvloeden door onze aandoeningen?
- Die twee vragen verwijzen naar elkaar. Bij het antwoord op de eerste vraag komt de vraag naar onze identiteit aan de orde. Bepalen wij zelf tastend onze identiteit temidden van onze aandoeningen of is met onze aandoeningen onze identiteit gegeven als een goddelijke gave? Bij het eerste antwoord kan het niet anders dat we bij het antwoord op de tweede vraag slaaf worden van onze aandoeningen. Maar daar is de Ethica van Spinoza niet op gericht. Daarom

opent de Ethica ook niet met de exacte bepaling van onze identiteit, maar die van God. Dat onze identiteit een goddelijke gave is betekent tegelijkertijd, dat wij bevrijd worden uit de slavernij van onze aandoeningen.

Ja, u zult het wel gemerkt hebben: over het werk van Spinoza ben je niet op een achternamiddag uitgedacht. Het is stevige kost, die je voorgeschoteld krijgt. Dat had men in de 17<sup>de</sup> eeuw al door. De zegswijze 'ga zo door mijn zoon en je zult spinazie eten' was dan ook een verbastering van de woorden uit het rijmpje dat op de Latijnse school van vd Enden over Spinoza gemaakt is: 'ga zo door mijn zoon en je zult Spinoza heten'.